

Fleischman 1989: Fleischman S. Temporal distance: a basic linguistic metaphor / S. Fleischman // *Studies in Language*. – 1989. – 13 [1]. – pp.1–50.

Movchan 2014: Movchan Y. Das Plusquamperfekt im Ukrainischen im Vergleich zum Bulgarischen / Y. Movchan // *Anzeiger für Slavische Philologie*. – 2014. – XLI. – pp. 95 – 117.

Mønnesland 1984: Mønnesland S. The Slavonic frequentative habitual // *Aspect Bound: Voyage into the Realm of Germanic, Slavonic and Finno-Ugrian Aspectology* / C. de Groot, H. Tommola (eds). – Dordrecht, Cinnaminson: Foris Publications, 1984. – pp. 53 – 76.

Reichenbach 1947: Reichenbach H. *Elements of Symbolic Logic*/ H. Reichenbach. – Dover: Macmillan Co, 1947.

Попович Людмила

О взаимодействии глагольных категорий и временных формах в украинском языке

Рассмотрена взаимообусловленность грамматических категорий в украинском языке, проиллюстрирована иерархия граммем; на примерах глагольных форм настоящего совершенного и плюсквамперфекта показано влияние категорий вида, состояния и наклонения на категорию времени; на основании разграничения синтаксических конструкций с настоящим и прошлым ирреальным, а также потенциальным условием показано влияние категории времени на категорию наклонения.

Ключевые слова: грамматическая категория, граммема, вид, состояние, наклонение, настоящее время, плюсквамперфект.

Popovic Ljudmila

On the Interaction of Verb Categories and Tense Forms in the Ukrainian Language

The interdependence of grammatical categories in Ukrainian language has been considered. The hierarchy of grams has been depicted. The influence of aspect, diathesis and mood on tense category has been shown through examples of perfective present and pluperfect. The effect of tense on the mood has been established based on the difference between conditional sentences with present unreal, past unreal and potential conditional.

Key words: grammatical category, gram, aspect, diathesis, mood, present tense, pluperfect.

Надійшла до редакції 28 грудня 2016 року.

Олена Пчелінцева

УДК 808. 2: 801. 563. 1

ТИП МЕЖІ І НОМІНАЛІЗАЦІЯ ДІЄСЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ

У статті висвітлюються проблемні питання дієслівної перфективної семантики, досліджується вплив типу межі дієслівної дії на продуктивність дієслів щодо іменників дії за матеріалами словників і корпусів української, російської і польської мов.

Ключові слова: віддієслівний іменник дії, аспектуальна семантика, кількісно-часова межа дії.

Однією з центральних функціонально-семантичних категорій слов'янських мов є категорія аспектуальності. За словами Ю.С. Маслова, семантичною базою опозиції доконаний / недоконаний вид у слов'янських мовах «є протиставлення досягнутої: недосягнутої внутрішньої межі дієслівної дії» [Маслов 1984/2004: 33]. На граматичному рівні межу зазвичай визначають як семантичну ознаку, що лежить в основі перфективної семантики. Згідно з В. В. Виноградовим, «основна функція доконаного виду – обмеження або усунення уявлення про тривалість дії, зосередження уваги на одному з моментів процесу, на його межі» [Виноградов 2001: 409]. Однак інтерпретація межі як такої універсальної семантичної ознаки, наявної в усіх перфективних дієсловах і в усіх мовах, що мають ті чи інші аспектуальні показники, не прояснює ситуації.

Пошуки інваріанта дієслівного виду, що тривають вже кілька десятиліть, поки не дали задовільного результату. Надто різні визначення інваріанта доконаного виду, нееквівалентність форм перфектива в різних мовах, спроби виділення «особливого слов'янського виду» – все це свідчить про те, що в основі перфективності немає єдиної семантичної ознаки, універсальної для всіх мов. Внутрішня неоднорідність ознаки межі стала причиною подальших пошуків семантичної основи видових опозицій. Видається плідним підхід, який послідовно розвивався аспектологічною школою Ю.С. Маслова: семантична сфера аспектуальності не є однорідною, існує множина аспектуальних опозицій, що розрізняються в різних мовах формально і семантично.

В.А. Плунгян, розглядаючи дієслівні категорії в типологічному ракурсі, пропонує замість пошуку інваріанта використовувати поняття «універсального граматичного набору», до якого входять усі значення, граматицізовані хоча б в одній з дієслівних систем. Досліджуючи семантику перфективності, дуже неоднорідну в різних мовах, він виділяє три семантичні ознаки, релевантні для цієї зони: миттєвість / стислість (пунктивність), досягнення природної межі (комплетивність) і вкладеність в більш тривалий часовий інтервал (лімітативність). Пунктивна (точкова) перфективність вказує на дуже малу тривалість або майже повну відсутність тривалості (як в *стукнути*). Цей семантичний опис співвідноситься з аспектуальним класом ситуацій, які зазвичай називають подіями (achievements, за З. Вендлером). Перфективи другого типу –

комплетиви – також позначають події, але такі, що завжди є частиною іншої тривалої ситуації, критичною точкою у складі ситуації. Це може бути момент фіналу (як в *побудувати*) або момент початку ситуації (як у *зацвісти*). Саме цей семантичний тип, на думку В. А. Плунгяна, переважає у слов'янських мовах. Третій тип (лімітативний) базується на семантичній ознаці вкладеності в більш тривалий інтервал. Істотним для нього є те, що ситуація почалася і закінчилася протягом певного фонового часу, важлива сама наявність часових меж ситуації (як в *посидіти, прогуляти (весь день)*). У мовах зазвичай наявні всі три описані типи значень, але в різних пропорціях [Плунгян 1998: 375–378].

В.А. Плунгян пише про неблизькоспоріднені мови, для яких такий стан справ видається цілком природним. Але з'ясовується, що аспектуальна семантика різниться і всередині слов'янських мов. Вид – як специфічна дієслівна категорія в слов'янських мовах – семантично також неоднорідний. Одне з перших спостережень з цього приводу належить С. Іванчеву. Ще в 1961 році він вказав на суттєві відмінності між західним і східнослов'янським видом, зокрема, на те, що в західнослов'янських (на матеріалі чеської, польської та словацької) мовах імперфективи можуть виражати послідовність дій, для чого в східнослов'янських зазвичай використовуються перфективні дієслова [Ivančev 1961].

О. В. Петрухіна виявляє різницю у вживанні дієслів доконаного виду (далі – ДВ) при позначенні узуальних повторюваних дій в чеській та російській мовах: сфера вживання ДВ в чеській виявляється значно ширше і не пов'язана з контекстуальними обмеженнями, типовими для російської мови [Петрухіна 1978: 57–60]. У більш пізній роботі вона говорить про те, що в російській мові важлива ідея межі, а інших слов'янських мовах – точковість, квантовість дії [Петрухіна 2014].

Думка про видові відмінності між слов'янськими мовами розвивається в роботах амстердамської дослідницької групи під керівництвом А. Барентсена (див., наприклад: [Barentsen 2015]). На його думку, інваріантне значення видів в різних слов'янських мовах не тотожне < ... > граничність і цілісність представлені в значенні ДВ всіх слов'янських мов, а відмінність полягає < ... > у наявності або характері третьої ознаки – 'секвентний зв'язок' [Барентсен 1995: 24].

Слов'янські мови по-різному вирішують такі «функціональні конфлікти» як збіг полярних видових функцій в одній формі (наприклад, кратність цілісних дій). У таких ситуаціях західно- і східнослов'янські мови віддають перевагу різним видовим формам. Аспектуальне і темпоральне профілювання окремих слов'янських мов або груп мов є предметом дослідження в роботах Ф. Леманна: «простір категорії виду» ділиться на східну і західну території, «простір категорії часу» – на північну і південну [Lehmann 2009: 526].

Диференціація змісту доконаного виду в слов'янських мовах детально досліджується в роботах С. Дікі. Для східнослов'янських мов основним, на його думку, є часова визначеність дії («temporal definiteness»), для західнослов'янських – цілісність («totality») [Dickey 2000].

Додаткове підтвердження ця думка знаходить в роботах італійської дослідниці Р. Бенаккьо: вона виявляє регулярну експансію ДВ зі сходу на захід для вираження ввічливості, але особливо – для вираження узуального значення. Експансія ДВ отримала максимальний розвиток в словенській та серболужицькій мовах, цілком ймовірно, через тісні контакти з німецькою «безвидовою» мовою». Причини цього явища дослідниця також вбачає в чисто граматичній еволюції системи дієслівного виду в східнослов'янських мовах [Benacchio 2010: 181–183].

Ці ідеї дають можливість по-новому підійти до розуміння особливостей слов'янського віддієслівного іменника. Умовою для цього є визначення типу межі у дієслова-мотиватора. Яким чином можна це зробити? Зручний інструмент аналізу – способи (роди) дієслівної дії, які є одним з важливих засобів формування аспектуальної семантики у слов'янських мовах. У дієсловах морфемно характеризованих способів дії тип межі в більшості випадків виражений експліцитно: наприклад, дієслова одноактного способу дії виражають одноактний тип межі, делімітативні дієслова – кількісно-часовий тип межі (за М. А. Шелякіним) або лімітативний (за В. А. Плунгяном). Відповідно, з опорою на словотвірну-семантичну співвіднесеність похідних іменників з дієсловами тих способів дії, які експліцитно виражають певний тип межі (результативних, одноактних, делімітативних і т.п.), можна точно визначити, який саме тип перфективної семантики може успадковуватися іменниками. Порівняння отриманих кількісних даних з трьох мов дає можливість встановити «зони заборони» на творення віддієслівних іменників залежно від типу межі дії.

Системи віддієслівних іменників дії у польській, українській та російській мовах якісно і кількісно відрізняються¹. Це стосується, перш за все, регулярності творення: в українській мові продуктивність дієслів щодо іменників значно вища, ніж в російській мові; в польській іменники дії взагалі утворюються від більшості дієслів і активно використовуються в мовленні, зберігаючи багато дієслівних властивостей і граматичних значень. Але, незважаючи на ці відмінності, виявляється також схожість.

¹ Матеріал дослідження було дібрано методом суцільної вибірки з тлумачних словників та корпусів трьох мов: Uniwersalny słownik języka polskiego // pod red. S. Dubisza. PWN SA, wersja elektroniczna, 2004; Korpus Języka Polskiego (NKJP), URL: <http://www.nkjp.uni.lodz.pl/>; Korpus Języka Polskiego Wydawnictwa Naukowego URL: <http://korpus.pwn.pl/>; Korpus Języka Polskiego IPI PAN, URL: <http://korpus.pl/poliqarp/poliqarp.php> (дата звертання: 10.10.2015); Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти т. // В.И. Чернышев (ред.). М.: АН СССР, 1948—1965; Национальный корпус русского языка. URL: <http://www.ruscorpora.ru/>; Словник української мови: в 11 тт. АН УРСР. Інститут мовознавства // І.К. Білодід (ред.). Київ: Наукова думка, 1970—1980; Корпус текстів української мови / Лабораторія комп'ютерної лінгвістики Інституту філології КНУ ім. Т. Шевченка. URL: <http://www.mova.info/corpus.aspx?1=209>.

Релевантним для номіналізації дієслова є змістовий тип ознаки межі у семантичній структурі дієслова. Результативний тип межі дії реалізується в дієсловах спеціально-результативних способів дії, які позначають дію, спрямовану на досягнення результату, властивого їй якісній природі, що є для них межею. Кількісний аналіз продуктивності дієслів спеціально-результативних способів дії показав, що жодних системних семантичних обмежень на творення від них іменників дії у досліджуваних мовах немає: більшість дієслів спеціально-результативних способів дії мають співвідносні іменники (наприклад: укр. *відкручування, недолив*, рос. *откручивание, недолив*, пол. *rozluźnienie* ‘відкручування, послаблення’ і т.д.), подібних іменників нараховуються тисячі. Іншими словами, семантична ознака результативної межі дії легко транспонується у девербативи.

Другий змістовий тип межі – одноактний – також не перешкоджає творенню іменників у досліджуваних мовах (наприклад: укр. *вдих* – рос. *вдох* – пол. *wdech*). Це можна пояснити, оскільки результативний і одноактний типи межі актуалізують цілісність, що не суперечить формі іменника: щось, що уявляється як ціле, відповідає ідеї субстанції як такої.

Третій тип вказує на кількісно-часову межу дії [Шелякін 1983: 63]. Це часова межа певної тривалості дії (*постояти, просидіти, посидіти, замріятися, прокричатися*), часова межа початку або кінця дії (*заспівати, віджити*), крайня межа інтенсивності (*докричатися*), крайня межа повторюваності дії (*побити (весь посуд), перепрати (всю білизну)*). Результати кількісного аналізу продуктивності таких дієслів у досліджуваних мовах виявилися більш, ніж переконливими: дієслова, що містять ознаку кількісно-часової межі в експліцитній формі, або взагалі не утворюють іменників дії (укр. *пробігати (всю ніч)* – ?, *досидітись* – ?, *пограти* – ?; рос. *пробежать (до утра)* – ?, *досидеться* – ?, *поиграть* – ?; пол. *zapachnieć* ‘запахнути’ – ?, *pochorować* ‘похворіти деякий час’ – ? і т. п.), або ж є виключно словниковими одиницями і не вживаються в мовленні, що підтверджується проведенням нами суцільним аналізом корпусних даних – така ситуація характерна для української і, ще частіше, для польської мови. Наприклад, наступні іменники (і десятки подібних до них) жодного разу не виявлені в жодному з корпусів польської мови: *pobadanie* (від *pobadać* букв. «подосліджувати»), *zaśmianie się* (від *zaśmiać się* ‘засміятися’), *zabalamucenie* (від *zabalamucić* ≈ ‘загуляти’). Наведемо, як приклад, кількісні дані з трьох мов щодо реальної продуктивності делімітативних дієслів, що містять ознаку кількісно-часової межі:

Таблиця 1

Продуктивність делімітативних дієслів щодо іменників дії

мова	Кіл-сть деліміт. дієслів з ПО- (за даними словників)	Кіл-сть похідних від них іменників дії (за даними словників)	Кіл-сть іменників дії в деліміт. знач. (за даними корпусів)
польська	236	227	-
українська	515	10	-
російська	530	7	-

Як бачимо, кількість самих делімітативних дієслів зростає із заходу на схід, в той же час кількість утворених від них іменників зменшується у тому ж напрямку. Аналогічна або схожа ситуація і з іншими дієсловами, що містять ознаку кількісно-часової межі.

Отже, ідея межі виявляє свою значущість на різних мовних рівнях, зокрема – на словотвірному, оскільки саме тип межі виявляється релевантним для продуктивності дієслів щодо іменників дії. Віддієслівний іменник «чинить опір» необхідності вираження часових значень, оскільки ідея часу, змінювання, динаміки онтологічно не властива іменнику. Отже, знаходить підтвердження думка про неоднорідність семантичної сфери аспектуальності, про розбіжність перфективної семантики у слов'янських мовах, її гетерогенності. Є підстави вважати, що однією з причин зменшення кількості віддієслівних іменників зі значенням дії «з заходу на схід» (польська → українська → російська) є посилення в семантичній структурі дієслівного доконаного виду кількісно-часової межі дії. Це проливає світло і на окремі внутрішні механізми формування аспектуальних властивостей самого дієслова.

Література

- Барентсен 1995: Барентсен А. Трехступенчатая модель инварианта совершенного вида в русском языке / А. Барентсен // Семантика и структура славянского вида I (отв. ред. С. Кароляк). – Krakow: WSP. – 1995. – С.1–26.
- Виноградов 2001: Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов / под ред. Г. А. Золотовой. — 4-е изд. — М.: Русский язык, 2001. — 720 с.
- Маслов 1984/2004: Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии / Ю.С. Маслов // Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание. М.: Языки славянской культуры, 1984/2004. – С. 21–304.
- Плунгян 1998: Плунгян В.А. Перфектив, комплетив, пунктив: терминология и типология / В.А. Плунгян // Типология вида: проблемы, поиски, решения. М.: Языки русской культуры, 1998. – С. 370–381.
- Петрухина 1978: Петрухина Е.В. О функционировании видового противопоставления в русском языке в сопоставлении с чешским (при обозначении повторяющихся действий) / Е.В. Петрухина // Русский язык за рубежом. – 1978. – №1. – С. 57–60.

Петрухина 2014: Петрухина Е.В. Концепт ПРЕДЕЛА в грамматике и лексике / Е.В. Петрухина // Русский язык: исторические судьбы и современность: V Международный конгресс исследователей русского языка (Москва, МГУ имени М. В. Ломоносова, филологический факультет, 18–21 марта 2014 г.): Труды и материалы / Составители М.Л. Ремнёва, А.А. Поликарпов, О.В. Кукушкина. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 2014. — С. 689.

Шелякин 1983: Шелякин М.А. Категория вида и способы глагольного действия русского глагола (теоретические основы) / М.А. Шелякин. — Таллин: Валгаус, 1983. — 216 с.

Barentsen 2015: Barentsen A. В поисках сходств и различий между русским, польским, чешским и сербохорватским языками при выборе вида в случаях ограниченной кратности / A. Barentsen, R. Genis, M. van Duijkeren-Hrabova, J. Kalsbeek & R. Lučić // R. Benacchio (Ed.) Verbal aspect: grammatical meaning and context. — Vol. 56. — Die Welt der Slaven. Sammelbände. München — Berlin: Otto Sagner. — 2015. — P. 55–78.

Benacchio 2010: Benacchio R. Вид и категория вежливости в славянском императиве: Сравнительный анализ / R. Benacchio. — München: Otto Sagner, 2010. — 210 с.

Dickey 2000: Dickey Stephen M. Parameters of Slavic Aspekts. A cognitive approach / Stephen M. Dickey. — Stanford: CSLI Publications, 2000. — P. 234–258.

Ivančev 1961: Ivančev S. Kontekstovo obuslovljena ingresivna upotreba na glagolite ot nesvāršen vid v českija ezik / S. Ivančev // Godišnik na Sofijskija universitet, Filološki fakultet 65/3, 1961.

Lehmann 2009: Lehmann V. Aspekt und Tempus im Slavischen / V. Lehmann // Die slavischen Sprachen. The Slavic Languages. Band 32.1. / Ed by S. Kempben, P. Kosta, T. Berger, K. Gutschmidt. — Berlin — New York: Walter de Gruyter. 2009. — P. 526–555.

Пчелинцева Елена

Типы предела и номинализация глаголов в украинском, русском и польском языках

В статье рассматриваются проблемные вопросы глагольной перфективной семантики, исследуется влияние типа предела глагольного действия на продуктивность глаголов по отношению к именам действия по материалам словарей и корпусов украинского, русского и польского языков.

Ключевые слова: отглагольное имя действия, аспектуальная семантика, количественно-временной предел действия.

Pchelintseva Olena

The Terminativity Types and Nominalization of Verbs in Ukrainian, Russian and Polish

The article investigates some issues of perfective verbal semantics. Regarding this issue, some theoretical aspects of the verbal nouns derivation are discussed. The influence of the aspectual semantics on the productivity of delimitative verbs in relation to verbal nouns in Ukrainian, Russian and Polish is investigated.

Key words: verbal noun, aspectual semantics, quantitative-temporal limit of action.

Надійшла до редакції 23 грудня 2016 року.

Володимир Труб

УДК 801.562.808.2

ПРО ГЕНДЕРНІ ВЛАСТИВОСТІ ДЕЯКИХ ЧАСТИН МОВИ

*У роботі розглянуто гендерні особливості функціонування займенників, іменників, дієслів. Показано, що питальним займенникам **хто?**, **що?** притаманні незмінні граматичні значення роду та числа. В той же час їхні граматичні властивості змінюються, коли вони вживаються у складі займенникових комплексів, утворених їх поєднанням з різними формами вказівних займенників. Такі комплекси можуть, зокрема, вказувати на будь-яку особу незалежно від її гендерної характеристики. Показано, що аналогічні властивості притаманні іменним формам у множині, утвореним від іменників чоловічого роду при їх вживанні у вокативній функції, а також дієсловам минулого часу.*

Ключові слова: питальний займенник, вказівний займенник, граматичний рід, узгодження, гендер, вокативна функція.

У цій роботі буде розглянуто певні гендерні особливості функціонування окремих частин мови – займенників, іменників та дієслів. Вона містить подальшу розробку та уточнення ряду положень, сформульованих у роботі [Труб 2006].

Насамперед доцільно звернути увагу на певну гендерну асиметрію у функціонуванні займенникових комплексів, утворюваних сполученням вказівного займенника з питальним – порівн., наприклад, відповідні утворення з відомих рядків Івана Франка в (1-3), а також приклади (4-5):

- (1) Слава **тим**, **хто** прагне волі,
- (2) **Хто** весь вік живе в борні...
- (3) Слава **тому**, **хто** шляхами
Вже протертими не йде...